

Ressenya: Rosa Calafat Vila (2024)

El catalán y el español cara a cara: una aportación historiográfica: Mallorca y Menorca (siglos XVIII y XIX)

Miquel Nicolás Amorós

Miquel Nicolás Amorós

Universitat de València, Estat espanyol
miquel.nicolas@uv.es

Citació

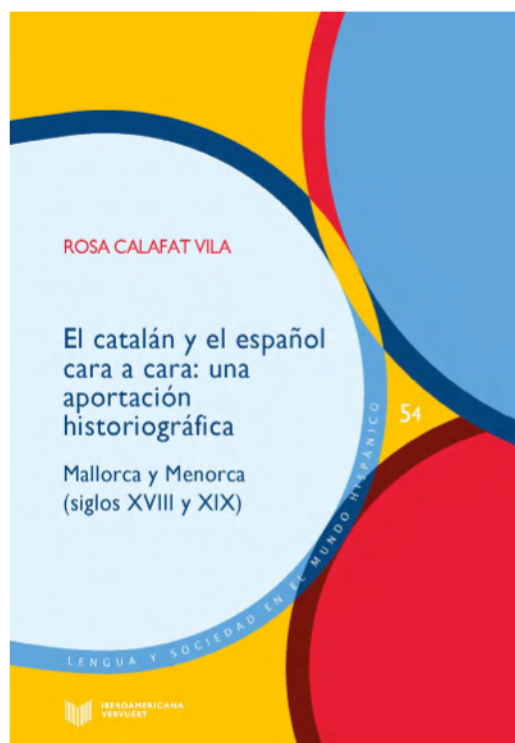
Nicolás Amorós, Miquel (2025). Ressenya del llibre: Rosa Calafat Vila (2024). El catalán y el español cara a cara: una aportación historiográfica: Mallorca y Menorca (siglos XVIII y XIX), 199 pp., *Caplletra. Revista Internacional de Filología*, 79, 265-272. <https://doi.org/10.7203/caplletra.79.30384>

Fitxa bibliogràfica

Rosa Calafat Vila, El catalán y el español cara a cara: una aportación historiográfica: Mallorca y Menorca (siglos XVIII y XIX), Madrid, Iberoamericana, 2024, 199 pp., ISBN 978-84-9192-429-6.

Data de recepció: 12/02/2025

Data de publicació: 23/09/2025

Rosa Calafat, professora titular de la Universitat de les Illes Balears, es doctorà fa més de trenta anys amb una tesi sobre la repressió del català a Mallorca al segle XVIII. Aleshores ja hi va identificar els procediments coercitius implantats contra la llengua durant la Nova Planta, així com les estratègies reactives d'una minoria lletraferida que s'hi resistia des de diverses instàncies subalternes. Després ha seguit investigant, dins un ventall ampli de temes, sobre els vincles entre la llengua autòctona, l'espanyol i el llatí en els entorns eclesiàstics i universitaris insulars durant aquella centúria i la següent. Entre altres línies derivades d'aquest entrellat

multilingüe, ha indagat en els mètodes docents que s'hi feien servir. Aquests no han estat mai innocuos recursos propedèutics, sinó formes ideològiques de contribuir a la substitució lingüística o de resistir-s'hi. Ara ens ofereix un estudi conspicu i ben documentat, amb molta informació inèdita, o que no s'havia avaluat suficientment. La professora Calafat insisteix en la penetració del castellà a Mallorca i Menorca, dues illes pròximes però sociolingüísticament allunyades en aquests segles, tot centrant-se en tres escenaris clau: els estudis universitaris, el món eclesiàtic i l'administració municipal.

Publicat en castellà per l'editorial Iberoamericana Vervuert, un dels segells de prestigi de l'hispanisme internacional, el llibre captarà l'atenció d'especialistes amb interessos plurals, a cavall entre la historiografia lingüística, la història cultural, la història de l'educació o fins i tot la sociologia del coneixement. El propòsit de l'estudi es declara en la introducció: «se trata de esclarecer hasta qué punto la lengua catalana se escudó en la latina para resistir la imposición del español en las aulas, emulando a otros europeos, como daneses o finlandeses, con procesos de asimilación lingüística». És significatiu l'esment d'unes altres llengües minoritàries, supeditades a les potències veïnes fins que s'afirmaren com a idiomes nacionals sobirans. Denota la voluntat de trobar una certa analogia en les situacions de minorització sociolingüística, per a la qual cosa resultava imprescindible «aportar nueva narrativa documental». En efecte, una de les troballes de l'estudi és la recuperació de dades i referents textuais poc coneguts o escassament valorats, que ajuden a entendre la trama complexa de fractures i recomposicions, continuïtats i canvis, imposicions i resistències que conforma la història lingüística de l'espai balear.

L'obra s'estructura en tres grans capítols. El primer i més extens aborda la resistència del català a Mallorca i Menorca a l'Europa dels segles XVIII i XIX. Parteix del marc contextual de l'expansió dels vernacles i la consolidació de la consciència lingüística de les comunitats lingüístiques més fortes, que ja en el vuit-cents es constituïran en estats nacionals. Aquests processos no segueixen un únic patró unitari arreu del continent, però tenen en comú la necessitat de reduir en tots els casos la dispersió i variació inherent a l'*scripta* envers un codi ortogràfic i gramatical homogeni. Aquest serà establert generalment per acadèmies investides de la potestat normativitzadora que reclama la conversió d'una varietat lectal particular en una llengua nacional unitària. Això implica una decisió política sustentada en un seguit d'obres de reflexió lingüística (gramàtiques, diccionaris, promptuaris d'ortografia, esbossos de caràcter històric, apologètic o similar) que forneixen la base per a la selecció normativa. Aquesta tradició és més robusta en aquelles llengües que, com el castellà o el francès, compten amb institucions prepolítiques. A Itàlia, que no comptarà amb estructures d'estat fins la unificació política assentada en la segona meitat del XIX, se suplirà el dèficit institucional amb el prestigi literari del toscà.

El català presenta una evolució històrica singular. Mancat tant de suport polític, erradicades les institucions pròpies de l'època foral, com privat igualment del pes aglutinador dels grans referents literaris, tardarà a comptar amb textos gramaticals o lexicogràfics descriptius, o vagament normatius, que tindran, d'altra banda, escassa circulació. Així, la *Grammatica catalana* del banyolí Josep Ullastre es compon a mitjan segle XVIII, però romangué inèdita fins el 1980. La proposta ortogràfica de Josep Bellvitges (1800) no transcendí a un públic lector ampli. La primera gramàtica catalana consistent, la del barceloní Josep Pau Ballot i Torres, apareix pels

volts de 1815, molt poc després del trauma que representa la Guerra del Francès. I els primers reculls lexicogràfics, com el trilingüe (català-castellà-llatí), de Bellvitges, Esteve i Joglar, encara s'orienten prioritàriament a l'aprenentatge formal del llatí o l'espanyol. Aquests són alguns dels precedents amb què s'escometrà dècades més tard, en el primer quart del segle xx, a Catalunya, únic territori de la llengua que reunia les condicions propícies, la normativització del català, impulsada per Pompeu Fabra des de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC). Recordem que quan s'instituí la Secció Filològica de l'IEC, feia dos segles que la RAE havia començat a fixar la norma de l'espanyol culte.

En definitiva, l'endarreriment en la normativització del català no és ni un accident fruit de l'atzar, ni es deu a la manca d'interès de la minoria cultivada que custodiava bona part de la memòria literària. El retard és conseqüència directa de la persecució que la Nova Planta desplega contra el català i contra els catalans i els altres súbdits de la monarquia que el tenien com a llengua pròpia. Com hem apuntat, la imposició del castellà concità el refús d'algunes institucions i de molts particulars. Els jurats del Regne de Mallorca protesten ja el 1716 pel bandejament de la llengua secular, substituïda per l'espanyol administratiu, llengua que no entenia, i menys parlava, la immensa majoria de la població autòctona. Aviat s'instal·la el contrast entre els *locals* i els *forasters*, amb tot el camp lexicosemàntic del terme, aplicat a les persones i al seu parlar «estrany».

La professora Calafat rastreja en aquest primer capítol el pes que el llatí tenia en la cultura il·lustrada. A la política lingüística de l'Estat borbònic, que pretenia reorganitzar les caduques estructures de la monarquia hispànica austriacista, convenia el desplegament de l'espanyol, el qual s'identificava amb el poder i l'excel·lència dels nous governants. El model que es pretenia imitar era el del francès, llengua «universal» i en expansió arreu del continent europeu, en oberta competència amb el llatí. Tanmateix, es resistia a desaparèixer l'ús d'aquesta interllengua, que, per la naturalesa transnacional i la manca de connotacions polítiques, gaudia d'una àmplia adhesió entre els *literati*. Més enllà de la litúrgia catòlica, bona part de les pràctiques culturals s'hi relacionaven.

Fet i fet, la monarquia borbònica aspirava a emular la puixança del francès i a estendre el castellà, renovat en l'ímpetu ordenancista, a totes les instàncies socials. Es tracta d'un motiu recurrent, expressat sovint amb vehemència, tal com palesen els textos programàtics de prohoms il·lustrats com Campomanes, els objectius castellanitzadors de la Real Cédula del 23 de juny de 1768, així com les disposicions posteriors que hi aprofundeixen. Enfront d'aquesta tendència abassegadora, la vindicació del llatí, de la seua correcta ensenyança i dels valors universalistes que s'hi associaven, constituïa una estratègia de resistència proactiva, argumentada, discreta i ferma alhora. Calafat documenta els testimonis que avalen aquesta actitud, compatible amb la convicció de la primacia del català, la llengua nativa o materna estimada en la privacitat i desplaçada de l'escena pública. Els testimonis que invoca l'autora abracen tant textos anònims com veus conegudes, com ara Baldiri Reixac, Bonaventura Serra o Pere Mata, entre d'altres. Aquest darrer, metge liberal exiliat a París, adduïa a mitjan del XIX que els catalans llegits dominaven més bé el llatí que no el castellà.

Val a dir que alguns funcionaris borbònics, com el fiscal Jacobo M. Espinosa, se n'adonaren, ni que fos per un imperatiu ecolingüístic inconscient, de la necessitat de conservar la llengua autòctona i evitar-ne la suplantació sistemàtica, inclosa la incorporació de mestres forans en substitució dels indígenes. A més a més, la professora Calafat segueix el rastre de les gramàtiques llatines en català destinades a l'educació primària, les quals seguien editant-se malgrat el que prescrivia la Real Cédula. Una part d'aquests textos escolars eren adaptacions de la *Prima grammaticae latinae institutio* (1546), el molt divulgat manual de l'humanista alcoià Andreu Sempere, conegut popularment com el *Sempere* o *Semperi*, en genitiu, que rivalitzà amb Nebrija en l'ensenyament del llatí. Els ensenyants mallorquins i menorquins redactaren versions d'aquesta obra que es feren servir fins ben entrat el segle XIX. Com l'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria constatà a *Die Balearen* (1869-1891), encara al primer terç d'aquella centúria els joves instruïts en institucions religioses aprenien de lletra en llatí i rebien en el vernacle local les prèdiques sobre doctrina cristiana. En definitiva, l'hegemonia escolar del llatí a Mallorca xocava de ple amb els materials hispans, que mostraven en paral·lel els rudiments de la gramàtica castellana i llatina. Com recorda Calafat, tot i les restriccions a què estava sotmès el català es compongueren gramàtiques escolars per al seu ensenyament. En espanyol, a més de la ja referida de Ballot, fou ben coneguda la del vallesà Joan Petit i Aguilar. Quant a les compostes en català, són ressenyables les centrades en la varietat menorquina de la llengua, degudes a Antoni Febrer i Cardona i Joaquim Pons.

D'altra banda, l'àmbit eclesiàstic registrà les friccions entre alguns membres de la jerarquia, compromesos amb els postulats regalistes, i el baix clero. Els primers eren ben proclius a col·laborar en el reforçament de la monarquia centralista i castellanitzadora, vist que la Real Cédula obligava a sotmetre els acords sinodals a la ratificació del Consell de Castella i annexionava les escoles i els col·legis episcopals als seminaris, fidels al projecte d'una Església nacional hispana. El canvi de llengua afectà d'entrada la documentació escrita d'una part de les parròquies, amb una cronologia desigual. Però prelats com l'antil·lista Díaz de la Guerra pretengueren estendre'l a l'homilètica i la catequesi. Tanmateix, bona part del clergat es mantingué fidel a l'ús secular de la llengua autòctona, com ara el prevere Joan Vives, que parà en presó un temps per haver sermonejat en català a la Seu, d'on era beneficiat. Val a dir que Vives comptà amb el suport del capítol palmesà, que defensà l'escaiença de fer servir el català, llengua que equiparava en potencialitat a qualsevol altra, tret de les llengües ameríndies, les quals reputava inferiors. No tots els prelats claudicaren davant la pressió castellanitzadora. El bisbe Bernat Nadal (1794-1818) compongué el *Catecisme de la Doctrina Christiana* que es reedità fins 1937. La primacia d'aquesta obra, sumada a la d'uns altres catecismes, devocionaris o textos hagiogràfics, expliquen la pervivència del català entre les classes populars. I encara a la primeria del segle XX el bisbe de Mallorca Pere Joan Campins demanà la retirada, per inaplicable, de l'ordre de Romanones, llavors ministre d'Instrucció Pública, que imposava l'exclusivitat del castellà en la predicació.

Al darrer apartat del capítol primer, l'autora examina la situació excepcional de l'illa de Menorca, que qualifica d'«abric lingüístic» per al català durant els períodes intermitents de dominació anglesa, la qual es perllongà fins 1802. A redós dels seus excel·lents ports naturals, Ciutadella i sobretot Maó, una minoria burgesa amerada d'enciclopedisme adquirí hàbits cosmopolites i

continua formant-se a les universitats del migdia gal: Tolosa, Perpinyà, Montpeller o Avinyó. El ja esmentat arxiduc austríac Lluís Salvador considerava la població menorquina més culta i refinada que els coetanis de Mallorca. La presència de preceptors estrangers, alguns continuadors de l'entorn austriacista, els contactes amb els centres de cultura del continent o el flux de llibres proscrius en els dominis borbònics alimentaren les successives generacions de la il·lustració menorquina, impregnada d'un marcat multilingüisme. Aquesta suma de curiositat i tolerància comença a clavillar-se en el període absolutista, quan s'aplicaren a l'illa les mateixes mesures coercitives que imperaven a tot arreu. Dins aquestes coordenades, la professora Calafat certifica que també a Menorca es publicaren manuals escolars en català per a l'ensenyament del llatí, com el d'Antoni Portella, *Nou método per aprendre la llengua llatina* (1762). Influït pels *méthodes* francesos, tanmateix no assolí desbancar la primacia del ja referit Sempere, i fou desautoritzat per les autoritats municipals de Palma, adduint-hi, entre altres factors, que fos redactat en català.

El segon capítol de l'estudi se centra en l'anàlisi dels discursos i les ideologies lingüístiques que graviten al voltant del debat sobre l'escaiença del català. L'autora assumeix com a propis certs referents angulars en l'anàlisi crítica del discurs (Van Dijk, Bourdieu, Shieffelin, Woolard, Lakoff, Certeau, Calvet), autors que han establert els prolegòmens per a una ciència de les representacions col·lectives. Partint de la premissa que el poder s'exerceix alhora factualment i simbòlicament, aquests analistes han mostrat les íntimes imbricacions entre el poder del discurs i el discurs del poder. Han discriminat dos nivells d'articulació del que s'enuncia sobre la comunicació lingüística i les llengües: les creences profundes, connectades amb les actituds i amb un clar component emocional, les idees, estructurades com a arguments que conjunten judicis de fet i de valor. Creences i idees o arguments s'amalgamen en els discursos, generalment en el canal de l'*scripta*, configurant les ideologies lingüístiques, com a representacions que són dominants, o aspiren a ser-ho, en un context històric concret.

La conformació del món contemporani no es pot entendre del tot sense prestar atenció a aquest procés, que cristal·litza tot just en l'època que ens ocupa. En efecte, la Il·lustració propicià un doble procés en relació amb el coneixement lingüístic: acumulació erudita partint del principi del positivisme documental i elaboració d'un argumentari que legitimarà el poder de les llengües nacionals i condemnarà la resta a la minorització i, eventualment, l'extinció. Si l'*Encyclopédie* és la consecució més coneguda del vessant erudit, la teoria i la pràctica del jacobinisme lingüístic són l'actiu més punyent del costat polític. Tots dos es complementen i configuren el llindar d'un fenomen complex i polièdric, que ha rebut denominacions diverses i que podríem englobar sota l'etiqueta d'«ideologia lingüística de la modernitat». Una ideologia que ve a ser el ciment amb què es mantindran units els maons dels estats nació configurats al llarg del segle XIX, per la fusió de revolució industrial i liberalisme.

Sobre aquest canemàs interpretatiu, la professora Calafat va situant tot de dades que arranquen cronològicament de la Nova Planta i penetren en ple segle XX. Un subgènere discursiu captiva en particular la seua atenció: les apologies o defenses de la llengua elaborades en els dos segles que abraça l'estudi. En realitat la tradició apologetica s'inicia al Renaixement, quan tot just comença a trontollar el prestigi literari del català. Com ja observà Vicent Pitarch en un estudi

on antologitzava les defenses de la llengua segregades en l'àmbit valencià (1972), aquests textos són abans de res un símptoma de la crisi idiomàtica *per se*, de la inseguretat, desconfiança o prejudici envers la llengua pròpia. Les apologies abunden en llocs comuns, relatius a les bondats intrínseques o extrínseques. Quant a les formes de la llengua, solen insistir en els tòpics de l'origen llatí, la dolçor o suavitat prosòdica o la brevetat lèxica (predomini del monosil·labisme). Els factors externs tenen a veure amb la plenitud o decadència de la comunitat lingüística: la influència sobre llengües veïnes, la impermeabilització respecte d'aquestes, l'associació amb una raó històrica (casal de Barcelona) o amb el providencialisme cristià. I més modernament, amb l'aptitud de la llengua per a ser vehicle d'expressió de la seua comunitat de parlants en tots els àmbits i funcions. L'autora identifica alguns dels autors que explicitaran la lleialtat lingüística envers el català, amb els principals arguments que faran servir. En el XVIII, fra Agustí Eura, Ignasi Ferreres o Baldiri Reixach. En el XIX, Josep Pau Ballot, Francesc Flos i Calcat, Frederic Soler, més conegut pel pseudònim de Serafí Pitarra, Miquel Ferrer i, de nou, l'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria, que aporta l'interès d'una mirada forana sobre les varietats baleàriques, dins el conjunt de la llengua catalana.

Una atenció especial mereixen les accions de resistència lingüística davant la creixent imposició del castellà en els àmbits professional, universitari, administratiu, i eclesiàstic. Juntament amb la pugna lingüística suscitada el 1784, amb motiu de la creació d'una Academia Médico-Práctica, que devia aglutinar els metges mallorquins, s'hi ressenya l'enconat litigi entre la universitat mallorquina i la Universitat de Cervera. Aquesta pretenia impedir que l'Estudi General palmèsà captés els estudiants que defugien el nou centre borbònic. Una similar resistència manifestà l'Ajuntament de Palma, que percebia com a foranes la llengua, les normes i els procediments de govern d'origen castellà. I també l'Església autòctona, protegida de les intromissions alienes, ja que fins el 1808 conserva el dret d'estrangeria eclesiàstica, suprimit per Felip V a la resta de l'extingida Corona d'Aragó el 1723. Quan les autoritats l'aplicaren a les Illes, la repulsa fou àmplia. Notem que en tots aquests casos, els partidaris d'introduir-hi a la força el castellà comparteixen un subtext argumentatiu: el progrés. En efecte, modulada amb èmfasis o embolcalls retòrics variables, hi ha la idea subjacent que el castellà és el vehicle de la modernitat civilitzadora i el català representa l'obcecada adhesió a un passat decadent, empobridor i obsolet. De *gòtics* i *africans* es titllaran els costums catalans quan convinga ridiculitzar-los enfront dels correlatius usos importats de Castella. Conseqüència d'aquesta mentalitat supremacista, en les pràctiques escolars s'imposarà un recurs punitiu ben conegut contra els educands que, per inèrcia, deixaven anar expressions en català: la imposició d'un anell metàl·lic, que passava de mà en mà fins a l'acabament de la jornada, i que era el *shibboleth* delator que concitava el càstig.

El capítol tercer del llibre explora la pervivència del llatí a les escoles de Mallorca i Menorca. Constitueix un aprofundiment en idees generals que ja s'han presentat en els dos blocs precedents i fa servir procediments tècnics d'anàlisi contrastiva, que interessaran principalment els especialistes en historiografia lingüística i gramaticografia comparada. Té, però, un atractiu indiscutible, ja que el lector amatent a la història de la llengua hi trobarà informació de conjunt, acoblada amb precisions erudites sobre la genealogia dels textos normatius i els contextos sociolingüístics en què van aparèixer. Així veiem que el detonant per a l'extensió i

homogeneïtzació d'una varietat formal de castellà estàndard rau en l'esperit de la Nova Planta i en el procés mateix de repensar la monarquia hispànica. En la mesura en què la llengua parlada es considerava el recurs per antonomàsia de la llengua llatina, el debat se centrava en la conquesta d'una nova oralitat, la forana, o el manteniment de la que existia des de feia segles. Ensenyar castellà als al·loglots es converteix en l'objectiu pedagògic dels qui, com el bisbe castellanenc Josep Climent, mantenen una relació ambivalent amb la llengua pròpia: d'una banda, se l'estimen i no en desitgen l'extinció. D'altra, malden per estendre la llengua comuna. Per això l'autora es refereix a les gramàtiques llatines concebudes per a aprendre les llengües vives com a realitat en clarobscur, amb llums, les de la Il·lustració, i ombres, les del seu vessant glotòfag.

L'autora exposa de manera ordenada un panorama prou bigarrat de nivells i materials educatius que no té equivalència amb la prou més rígida estratificació actual. No hem d'oblidar que som encara en una etapa prepolítica i que els paràmetres de la reproducció educativa no són ni de bon tros els de les societats postindustrials. Ni en la nomenclatura dels nivells (el llatí en tenia quatre: ínfims, menors, mediocres i majors), ni en l'adscripció, enquadrament, qualificació i objectius dels agents educatius: l'estil i els usos d'escolapis, ildefonsistes o jesuïtes, entre d'altres, podien ser marcadament diferenciats. En la pràctica, en contra del que prescrivien els discursos oficials i la coerció del poder, els llibres escolars mallorquins no es van entretenir gaire en l'art de la llengua viva (català o castellà) i posaren l'èmfasi en la bondat d'aprendre un llatí suficient i correcte. Ara bé, fins ben entrat el vuit-cents, l'alfabetització primària es verificà amb *cartilles*, *cartes* o *beceroles* compostes en el català que corria pertot, amb la inclusió progressiva de fórmules i fragments en castellà. No es pot posar en dubte, però, que l'exigència que els mestres coneguessen l'ortografia i la gramàtica oficials anirà estenent-se en la segona meitat del XVIII i durant tot el XIX, fins arribar a la institucionalització de Moyano (1857).

La professora Calafat es planteja aquesta dualitat entre l'ús escolar del català com a llengua *in voce* i com a vehicle *in scriptis* en la part final del seu recorregut. Deixa ben clar que no ens hem de deixar enlluernar per les aparences documentals de l'escriptura. Tot i que els materials incloguessen extensos passatges en castellà, la pràctica docent, la lliçó o *lectio*, s'impartiria en l'única llengua que la majoria de l'alumnat entendria. Aquest acarament entre el llibre i l'aprofitament que se n'obté s'exemplifica en la dissecció «anatòmica» que Calafat projecta sobre les versions menorquines del Sempere llatí, la darrera de les quals és d'una data tardana, 1852. Com hem recordat, el manual de l'humanista valencià fou durant segles el principal referent en la transmissió i l'aprenentatge del llatí en l'escola primària i intermèdia. La majoria de les versions que l'autora analitza són textos incomplets, parcials, i manuscrits, escrits en un català clàssic i per tant prou allunyats de les versions castellanques, que s'ocupaven de l'art de la llengua viva a fi d'acostar-se a la llatina. Amb empremtes de Vives i de l'escola jansenista de Port-Royal, són *de facto* una interllengua que frenà la penetració del castellà i que es carreguen, per això, d'un valor simbòlic com a exponents de l'oposició al canvi cultural forçat. Més pulcres i amb menys interferències que els equivalents mallorquins, denoten la diferència d'estatus polític i sociolingüístic entre ambdues illes fins el començament del segle XIX.

En les conclusions de l'estudi, que en recapitulen molt bé les aportacions, l'autora al·ludeix a la complementarietat entre praxi social i discurs. Posa en relleu com la política lingüística que enceta la Nova Planta requeria d'un relat que amagués el català, la llengua minoritzada, en favor de l'espanyol, la llengua d'imposició, vehicle unitari d'un espai reunificat en l'acció política i en el discurs. Enfront d'aquest «ficció il·lusòria», la resistència de sectors importants de la societat insular adoptaria la forma d'una pugna d'opcions sociolingüístiques i gramaticals. L'estudi ens mostra d'una manera diàfana aquesta realitat. I confirma la vella sentència: «Si puc triar l'arma, em quede amb la gramàtica».